

*Богдана Ярославівна БАКАЙ,
аспірант кафедри слов'янських мов
Дрогобицького державного педагогічного
університету ім. Івана Франка*

ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ФОНДІВ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКИХ МОВ

Фразеологічний фонд мови є об'єктом багатьох наукових досліджень в українському та європейському мовознавстві. В наш час актуальним виступає комплексний підхід до цієї проблеми, що мав за мету здійснити автор статті. Нижче подані підсумки аналізу процесів фразеоформування в східнослов'янських та романо-германських мовах протягом періодів першої та другої світових воєн.

Об'єктом дослідження є всі типи ССК, що виникли в періоди першої та другої світових воєн, та ССК, зафіксовані у перші п'ять післявоєнних років в українській, російській, англійській, німецькій, французькій мовах.

Автор спирається на розуміння фразеології у широкому значенні, властиве О.О.Потебні, В.В.Виноградову, Г.М.Удовиченкові, Л.Г.Скрипник. Як основний у статті використовується термін „ССК“ – „стійкі словесні комплекси з різною мірою фразеологізації“, запроваджений Є.Д.Полівановим. Ми виділяємо наступні основні ознаки ССК [1,33-34]: відтворюваність у готовому вигляді у мовленні як наслідок лексичної закріпленості фразеосхеми мовним кодом; надслівність (будь-яка ФО є оформленим граматично-семантичним сполученням мінімум двох і більше автосемантичних або синсемантичних компонентів); структурно-семантична стійкість (яка полягає у збереженні семантичної тотожності і структурної однотипності при функціональному варіюванні); експресивність (наявність у семантичній структурі ФО або набуття нею у конкретній мовленнєвій ситуації оцінного, емоціонального компонентів).

У зібраному нами фразеологічному матеріалі виділяємо дві великі *групи стійких словесних комплексів*, що відрізняються у структурно-семантичному та функціональному аспектах: *ССК з номінативно-характерологічною та ССК з ускладнено-комунікативною функціями*. Фразеологізми першого типу називають і характеризують реалії: предмети, явища, особи; другого – ситуації. Серед номінативно-характерологічних ССК вирізняємо групи: образно-метафоричних стійких одиниць, як напр. укр. *серцем кучерявий* (“людина молода душею”), рос. *железний ветер* (“артилерійські снаряди у стані бойового польоту” [5, 22]); англ. *bearded lady* (про “прожектор з розсіяним світлом” [10, 6]). Ці ССК є *ідіоматичними одиницями*.

Ми розглядаємо також стійкі сполучення з одним переосмисленим компонентом.

До номінативно-характерологічних відносимо також *перифрастичні стійкі сполучення*. Порівняльний аналіз номінативно-характерологічних позначень видів озброєння дозволяє констатувати високу фразеотворчу активність парафрастичної конструкції, нарощеної конкретизуючим атрибутом, у якій використовується лексема із стійким семантичним потенціалом і яка переважно виходить за рамки однієї національної мовної культури. Напр. рос. *бронированная крепость*, експресивне найменування танка [5, 222], англ. *flying Fortress*, що є образною номінацією бомбардувальника Боїнг Б-17 [7, 203], *admiralty-made coffin*, що є образною назвою торговельного крейсера часу першої світової війни [10, 7], франц. *le cercueil volant*, що є образним найменуванням військового літака 1938-39 рр. [8, 139].

Ще одна обширна група ССК – *різного типу аналітичні конструкції*, тобто номінативні, номінативно-характерологічні словосполучення, стійкі сполучення слів номенклатурно-термінологічного характеру з ускладненою номінативною функцією тощо. За визначенням М.А.Алексєєнка [1, 27], – це клас фразем. До них відносимо, напр., рос. *всерьез и надолго*, англ. *Two-Minute Silence*.

Усталена нейтрально-номінативна конструкція *Two – Minute Silence* вживалася для означення двохвилинної тиші, основної риси

“Дня Пам’яті” до Другої світової війни. Нею британці називали короткий проміжок часу об 11 год. 11 листопада, коли весь рух і будь-яка інша діяльність були зупинені для вшанування тих, хто загинув у Першій світовій війні [7, 622].

Подібне утворення у фразеологічному фонді французької мови – *Minute de silence*. Вираз визначають як “однохвилинне мовчання, що його зберігають на честь померлих, стоячи непорушно із зосередженим виглядом” [8, 724]. ССК виник на початку століття у французькій мові як фразема, сьогодні він зареєстрований у метафоричному вживанні.

Другий тип – ССК співвідносні з реченням (такі, що виконують комунікативну функцію і характеризуються за М.А.Алексеевко предикативною або напівпредикативною структурою [див. 1, 33-34]). Ці ФО складають *пареміологічну підсистему фразеології*. До неї ми відносимо, напр. укр. *Труд переростає у красу*, також прислів’я та приказки воєнного часу, як напр. рос. *До Москви – “гох-гох”, а от Москви – “ох-ох”*. У матеріалі німецької мови зразком паремічного ССК може бути вислів *hast du Geschmac?*, що вживається із значенням “Ти це розумієш?”. В імплікаціоналі за лексемою “смак” закріплена сема “задоволення”: “те, що мають на увазі, є настільки особливим, що, як передбачає мовець, має додатися відповідно особливе відчуття смаку” [9, I 193].

У праці ми розглядаємо також *ССК, які виконують афективну функцію, вигуківі*. Так, французький усталений вираз *que souis* більш експресивно виражає незгоду, заперечення, його семантичне ядро – “зовсім ні”. Вираз утворений на базі фонологічного неологізму “souis”, унікальної конфігурації звуків, яка навіює уявлення про здавлювання, здушування, 1914р. [8, 225]. Ономатопоєя – один із характерних шляхів створення вигуківих ФО.

Предмет аналізу складають також *одновершинні ССК* [2, 34], що включають як фразеокomпонент лише одну повнозначну ЛО. Кількість ФО цього типу не однакова у різних мовах, що зумовлене інтралінгвальними чинниками. Так, якщо серед російських ССК вибірки немає жодного одновершинного сполучення, серед українських та німецьких – по одній адвербіальній ФО, то у вибірці англійської мови їх налічуємо 17, французької – 14. Англійські одновершинні

ФО належать до категорії *phrasal verbs* (конструкція “дієслівний компонент + прийменниковий”), серед них є низка усталених сполучень, які утворені від однієї вербальної форми з варіативними сигніфікатами: *beetle off*, *beetle across*, *beetle over*, *beetle about* і т.п. (“летіти прямо до..., відправлятися” і т.п.), ФО з відмінними сигніфікатами – *bash up* та *bash on*, тобто “побити кого-небудь” та “продовжувати відважно і наполегливо” чи з тотожним значенням і відмінним коренем: *to be brassed off*, *to be cheesed off*, *to be browned off* – “бути втомленим, набриднути” та ін.

Типологічний аналіз складу фразеологічних груп у вибраних мовах періодів світових воєн дозволяє констатувати, що загалом переважають ідіоматичні сполучення, їх стосовно усього матеріалу 48% у російському складі, 55% – в англійському, 77% – у німецькому, 80% – у французькому. Цей показник специфічний для української мови, де ідіоматичних одиниць лише 25%, їх кількість поступається перед фондом паремій, які складають 46% всіх ССК. Така відмінність зумовлена значною кількістю (10,7%) одиниць з поетики (сфера, що мала найбільшу фразеотворчу активність для власне національних ССК) та одиниць народного середовища прислів'їв і приказок (16%).

Паремічний сектор у вибірках інших мов не складає такого високого співвідношення. Це – 21% ССК російської мови, 22% – англійської, 15% – німецької, 5% – французької.

Коефіцієнт фразематичних одиниць особливо вагомий лише у слов'янських мовах (29% ФО української та 30% ФО – російської), що викликано потребою заповнення номінативних лакун. В англійській мові вибірка виявила лише 13% фразем-новотворів означених періодів, у німецькій та французькій – по 6% фразем від загалу ФО.

Дослідження дозволило виявити деякі *специфічні риси фразеотворення в європейських мовах часу першої та другої світових воєн*. Так, за результатами дослідження для процесу формування фонду ССК *української мови* властиве те, що 70% українських ФО вибірки виникли шляхом калькування з російської мови (порівн. *Вся влада Радам!*, *білий терор*, *Є така партія!*, *бойові листки*, *Всім смертям на зло*) та 28% ФО утворені на базі цитат з художньої літератури, здебільшого поетичного надбання одного поета. Це обумовлене тим, що запити на фразеологічні

одиниці розмовного та нейтрального шарів лексики задовільнялися за рахунок калькованих виразів внаслідок тісних комунікативних контактів між носіями російської та української мов, аглютинації україномовного середовища російськомовним при домінуванні останнього. Такі процеси призвели до згортання фразеотворчих потенцій соціуму, що особливо стосується загалу пересічних мовців, засобів масової інформації та політичної сфери.

Вказане є обумовленим також лінгвальними факторами, зокрема, якщо взяти до уваги інші реалії фразеотворення в українській мові цього періоду. У формальному плані – це виникнення переважної більшості її ССК методом калькування, у стилістичному – зосередження стійких сполучень і паремій у двох групах: політико-ідеологічній та поетичній.

Поетичний шар лексики, хоча й не мав можливостей повноцінного функціонування, був порівняно продуктивнішим завдяки відсутності тут масштабного цілеспрямованого тиску з боку російської мови. Слід зазначити особливий, ідеологічно і поетично обумовлений внесок одного автора, Павла Тичини, до формування цього сектора українського фразеологічного фонду (19 ФО). Так отримали статус стійких сполучень всі назви його поетичних збірок: *сонячні кларнети*, 1918р.; *партія веде!*, 1933р.; *сталь і ніжність*, 1939р; *перемагать і жить*, 1944р. [4, 204; 9, 215]; *і рости, і діяти*, 1949р. [4, 215; 10, 111]. Цитатний матеріал з поезій П.Тичини слугував дериваційною базою, напр. для ФО *На майдані коло церкви революція іде, 1918р.; Як упав же він з коня*, 1918 р. [4, 204; 3, 910].

У 1914-22, 1939-50 рр. для української та російської мов характерні наступні функціональні і тематичні особливості фразеологічних інновацій:

– широке використання воєнно-військових образів та лексики як віддзеркалення концептуальної картини світу, формованої радянською ідеологією, образу боротьби. Порівн. ССК *экономическая борьба, передний край // передній край, широким фронтом // широким фронтом*;

– обширне оновлення фонду фразем (у перший період) за рахунок номінацій структур різного типу та за рахунок ССК з конотаціями приналежності до певного політичного угруповання.

Напр. *Совет Народных Комиссаров* // *Рада Народних Комісарів*; *красный террор* // *червоний терор*;

– екстенсифікація сектора політичної фразеології, в основному на базі висловлювань політичних вождів епохи, напр. *догнать и перегнать* // *догнати і перегнати*; *Великий почин* // *Великий почин*;

– визначальний вплив ідеологічних чинників на відбір ССК, їх закріплення та функціонування в мовній нормі.

Для *англійської мови* у вказані періоди характерне широке використання іронічних, комічних прийомів створення експресивності ФО. Напр. ССК *Are you happy in the Service?*, *Are you happy in your work?*, *Are you kidding?*, *It's all right for you, nice place you have here, the spirit of the troops is excellent, according to plan, away you go – laughing!*, *famous last words*. Відповідно високою є частотність перифрастичних ССК-прізвиськ: відомих особистостей, як *Phantom Major* (генерал сер Д.Стерлінг), *Blood and Guts* (генерал Дж. Паттон), *Uncle Joe* (І.Сталін), жартівливі найменування гармат, як *Bardia Bill*, *Big Bertha*, *Slender Emma*, *moaning Minnie*, *Chicago piano*, *Chicago typewriter*. У плані джерел творення ці ССК постали на базі висловлювань політиків, як *alarm and despondancy*, *Blood, toil, tears and sweat*, реактуалізований *of the bulldog breed*, *end of the beginning*, *a riddle wrapped in a mystery inside an enigma* (У.Черчіль), акторів, як *mind my bike* (Дж.Ворнер), цитат з комедійних та інших гумористичних творів, як *better hole, hack to the drawing hoard, a man's gotta do what a man's gotta do*, пейоративних, іронічних ССК з арго різних соціумних груп, як *don't call us, ball of lead, are-we down-hearted. Don't you know there's a war on?*

У порівнянні з процесами фразеотворення в інших мовах, в англійській простежується активність соціолекту пілотів (17 ФО), моряків, мови реклами, а також вищий коефіцієнт запозичень (12% ФО).

Так, кілька англійських ССК, що виникли в середовищі пілотів, денотують “стан нервовості”. ФО *all of doodah* детермінує стан пілота, який у повітрі стає нервовим [10, 13]. Образно-метафоричний вираз *bags of panic* [10, 41] функціонував у лексиці RAF

(Королівського Авіаційного Флоту) на означення концепту “дуже виразна нервовість” приблизно з 1938 року. Більш узагальненого значення він набув з часу Другої світової війни, як напр. у фразі “So, of course, there was bags of panics all round”. Комплекс із фразеологічно зв’язаним значенням *very much excited* має значення “надзвичайно зніяковілий, збитий з пантелику” [10, 13].

Із словника морських сил походять, наприклад, ССК *by the grace of God and a few Marines, Roll on, big ship, I heard the voice of Moses say, Roll on, my bloody twelve*. Виключно характерним для військово-морського лексикону є вираз *get the bar of chocolate* [3, 50], вербальна матеріалізація концепту “отримати похвалу від начальника”. Його дериваційна база, вживана у військовому загальному соціолекті, ґрунтується на ЛО *strawberry* (суниця). У варіанті “морського” лексикону наявна паралель з іншим образом, що також має позитивні символічні конотації – “плитка шоколаду”.

З мовою реклами пов’язані ССК *Say it with flowers!, best by test, best by taste, make do and mend, coughs and sneezes spread diseases, trap the germs in your handkerchiefs, walls have ears*.

Відповідно до французького ССК *Ca ne fait rien* звучить англійська ФО першої світової війни *san fairy Ann*, його дериват. Специфічна риса даного запозичення – це неадекватність орфографічної та образної форм при ідентичності фонологічної форми. Цей факт викликаний нееквівалентною делімітацією ЛО всередині синтагми, порівн.: дослівний переклад французької паремії “це не дає (не робить) нічого”. Внутрішня форма англійського варіанту створює уявлення про “святую фею Анну” [7, 539]. Сигніфікат виразу – “це не має значення”. Вираз виник під час Першої світової війни.

У тематичному аспекті звертає на себе увагу розширення семантичного поля з ядром “бути готовим” (до нього відносимо, напр. ССК *Are - you fit?, all kiff, all K.F.S., clean, bright and slightly oiled*), ухилення від відповіді (напр. *Gassed at Mons, hanging at the barbed wire at Mons, somewhere in France, walls have ears*), поля формул ввічливості (напр. *be that as it may, beg yours, seeing you, After you, Claude, - no, after you, Cecil*).

Для *німецької мови*, як свідчать матеріали вибірки, властиві наступні особливості:

– екстенсифікація лексико-семантичних полів, об'єднаних навколо понять “бути високомірним” (6 ФО), “бити, побити” (9 ФО), “швидкість” (6 ФО, напр. *eine Affennaht draufhaben, eine grobe (dolle) Naht draufhaben, im vollen Caracho*);

– поповнення за період 1945-50 рр. *німецької мови* східної частини країни політизованими та ідеологізованими ССК на зразок *Alle Macht den Sowjets, Der Staat sind wir, Aktivisten (Demokraten) der ersten Stunden*.

Так, із значенням “хотіти показати себе більшим, ніж є насправді” функціонують власне *німецькі* ФО *angeben als wäre er Rotschild (hess(-isch)); angeben wie zehn Sack Seife*. Додатковою тут є сема “замилувати очі багатством, знаннями, досвідом”. Цей сигніфікат розвинувся від значення “давати розпорядження по роботі”, які роботодавець уїдливо виставляє напоказ, виносячи себе. При цьому особа, яка дає інструкції, сама не працює. Г.Куппер [9, I, 76] припускає контамінацію і ФО *den Ton angeben* – “задавати тон, грати головну роль”, яка викликає асоціації з образом керівника хору або, у більшій мірі, інструктора солдатів.

Так, значення “сильно побити, відлупцювати” реалізується гіперболічним образом “когось переробити на гуляш” – *jn zu Gulasch verarbeiten* [9, I, 206]. Для синонімічного ССК *einen vor die Batterie kriegen* мотивуючим є образ “діставати когось в батарею” [9, II, 62]. Сигніфікат “вдарити в око так що воно одразу напухло” властивий евфемістичному сполученню *ein Auge zudrücken* [9, I, 81]. Значення “кого-небудь вдарити по голові” вербалізує ССК *einen auf den Hul kriegen* [9, I, 249].

Фразеологічні інновації вказаних періодів у *французькій мові* виділяються наступними рисами. Особливо помітними є зрушення у стилістичному та соціально-етимологічному аспектах фразеотворення, від фразеології випуканого стилю до широкого використання народно-розмовної та просторічної мови. 87% французьких ССК вибірки початку століття та 75% ССК за підсумками обидвох періодів походять від сполучень, стійких чи вільних, які перебували за межами літературної норми в соціолектах буржуазії та простолюдія.

У сучасній мові на означення поняття “без сумніву останній” функціонує стійке сполучення *le (la) der des ders* [8, 267]. Його найуживаніший контекст: “остання партія, зіграна перед тим, як розійтися”, “війна, після якої не виникне ще одна” або “остання випита склянка”. До трансформації семантичного складу мовного прототипу ССК (його вихідне значення – “найнезначніший, найбільш погорджуваний”, 1768 р.) спричинилася видозміна словесної форми – усічення від усталеного комплексу *le dernier des derniers*.

У лексико-семантичному аспекті вирізняються семантичні поля з центрами “легко” (4 ФО), “втікати, піти геть” (7 ФО).

У французькій мові в ССК *se faire la malle, se faire la fuite, se faire la paire* реалізується значення “втікати, уникати”. Фразеологізм зареєстрований біля 1940 р., побудований за моделлю арготичних виразів, що є давнішими, *se faire la belle* та *se la faire* (зафіксованого у 1836 р. у белетристичному вживанні), як і ССК *faire sa malle* (середина ХІХст.).

Сигніфікат ФО *comme une fleur* [8, 370], “з легкістю”, експресивно втілюється через образ квітки. Усталене сполучення належало до фамільярного мовлення, воно виникло біля 1916р. і означало на той час також поняття “простодушно, з невинним виглядом, з довірою”. На сьогодні вираз більш зрозумілий у значенні “досягти чого-небудь легко, безтурботно”. Він вживається здебільшого у сполученні з синонімами дієслова “прибувати”, може також відповідати значенню “приємно, мило”.

Отже, формування фраземіки зумовлюється особливостями концептуальної картини світу різних народів, що в свою чергу визначається як рисами національного менталітету, так і особливостями соціального, політичного, історичного розвитку цих народів.

1. Алексеев М.А. Фразеология ленинской речи и способы ее перевода. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1989. – 208 с.

2. Демський М.Т. Українська фраземіка (Дериваційна база, семантико-граматичні особливості): Автореф. дис... д-ра філол. наук. – Ужгород: Б.в., 1985 – 47 с.

3. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.: Вища школа, 1975. – 335 с.

4. Коваль А.П. Крилате слово: Довідкове видання. – К.: Рад. школа., 1983. – 222 с.
5. Кожин А.Н. Лексико-стилистические процессы в русском языке периода Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1985. – 328 с.
6. Слинко І.І. Із спостережень над крилатими висловами в українській літературній мові повоєнної доби // Наукові записки Кіровоград. пед. ін-ту. – Том 1. – Кіровоград: Б.в., 1951. – С.102-116.
7. Brewers Dictionary of 20-th Century: Phrase and Fable. – London: Cassel Publishers limited, 1993. – 662 p.
8. Dictionnaire des expressions et locutions / A. Rey et S. Chantreau. – 2-e ed. – Paris: Dictionnaires le Robert. 1993. – 1095 p.
9. Kupper, H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache: In 6 Bd. – Hamburg: Claassen Verlag, 1963-1970. – Bd.1. – 1963. – 535 S. – В.П: 10 000 neue Ausdrücke von A-Z, 1963. – 324 S.
10. Partridge, E. Dictionary of Slang and Unconventional English. – London and New York: Paul Poutlede, 1984. – 1440p.

Богдана Бакай. Типологічний аналіз та особливості формування фразеологічних фондів східнослов'янських та романо-германських мов. Розуміючи термін “фразеологізм” у широкому значенні, автор здійснює порівняльний аналіз типологічних груп фразеформування. Розглядаються стійкі словесні комплекси (СКК) з номінативною, номінативно-характерологічною, комунікативно-евристичною, афективною функціями. У статті виділені специфічні риси формування фразеологічних фондів української, російської, англійської, німецької, французької мов періоду Першої та Другої світових воєн, проаналізовані причини відмінностей.

Богдана Бакай. Типологический анализ и особенности формирования фразеологических фондов восточнославянских и романо-германских языков. Понимая термин “фразеологизм” в самом широком значении, автор осуществляет сравнительный анализ типологических групп фразообразования. Рассматриваются устойчивые словесные комплексы (УСК) с номинативной, номинативно-характерологической, коммуникативно-эвристической, аффективной функциями. В статье выделены специфические черты формирования фразеологических фондов украинского, русского, английского,

немецкого, французского языков периода Первой и Второй мировых войн, анализируются причины отличий.

Bohdana Bakay. The typological analysis and the peculiarities of the formation of the phraseological funds in Eastern Slavonic, Germanic and Romancic languages. Accepting the term „phraseologism“ in its broadest understanding, the author carries out the contrastive analysis of the typological groups of phrase formation. Fixed word complexes (FWS) with nominative and characterological, nominative, complicated communicative, affective functions are considered. In the article the specific features of the process of phrase formation in Ukrainian, Russian, English, German, and French are defined (within the period of the 1st and 2nd world wars), the factors of the divergencies are analysed.